

Дил – ба ёр-у, даст – ба кор

НАҚШБАНДИЯ

2015
йил

Илмий-ирфоний, адабий-маърифий уч ойлик журнал

2 (14)

*Саййид Махдуми
Аъзам Косоний – Даҳбедий*

*Шайх Хованд
Тахурнинг кулоҳи*

28 «Ичда доим ошно бўл,
ташда тут бегонадек...»

*Ичда доим ошно бўл, ташда тут бегонадек,
Бу каби зебо равиш кам топилур дунёда ҳам.*

Баҳроуддин НАҚШБАНД

www.naqshband.uz

ISSN 2010-7676

САЖДАНИНГ СИРИ

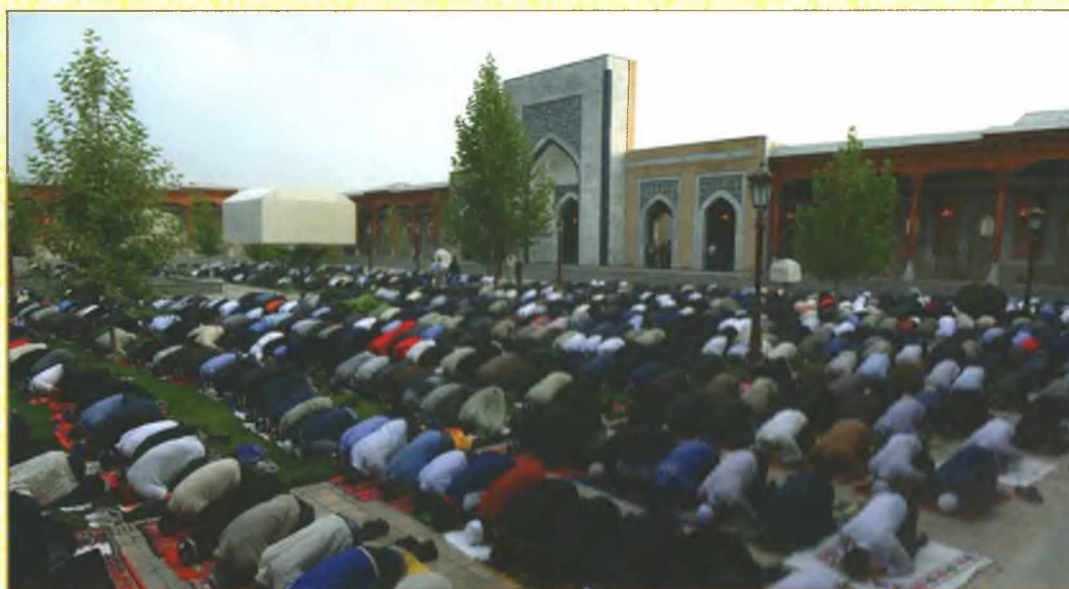
Султон МУРОД

*Мустабид даврда ўзбек халқига
Битди икки буюк соҳиби қалам.
Эллик йилки, маънан етаклар элни
Эзгу мақсад сари қадам-бақадам.*

*Икки дил бағрида улғайди миллат,
Воҳид¹ Эркинликка чорлади бири.
Абди² Аллоҳ бўлди бири, Ориф ҳам,
Сўзлардан тўн кийди кўнгилнинг сири.*

*Яратган ярлақаб, халқни сўйлатди
Шу икки дарёи дилнинг тилидан.
Завқини, шавқини айтиб, тўқтирди
Дардини – ҳар неки ўтган дилидан.*

*Лек замон саждага қўйдирмади бош,
Қўйдирса, тасаввур этиб бўлмасди.
Не-не хос сирларин очармиди Ҳақ,
Бу икки даҳога этиб бўлмасди.*

¹Воҳид – бир, ёлғиз, ягона.

²Абд – банда, Худонинг қули.

Дил – ба ёр-у, даст – ба кор

НАҚШБАНДИЯ

Илмий-ирфоний, адабий-маърифий уч ойлик журнал

2 (14)

Муассис:

Баҳоуддин Нақшбанд
ёдгорлик мажмуаси маркази

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан
2008 йил 19 июлда 0538 рақами билан рўйхатга олинган.

Бош муҳаррир:

Султонмурод ОЛИМ

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Усмонхон Алимов
Абдулазиз Мансур
Иброҳим Ҳаққул
Зоҳиджон Исломов
Зоҳидулла Мунавваров
Фирдавс Абдуҳолиқов
Абдулғафур Раззоқ Бухорий
Насруллоҳ Шукруллоев
Эргаш Очилов
Ўктам Ғуломов
Комилжон Раҳимов

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма, маълумотлар
аниқлиги учун муаллифлар – жавобгар.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши – шарт.

МАНЗИЛИМИЗ:

200708, Бухоро вилояти, Когон тумани. Қасри
Орифон кишлоғи, Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик
мажмуаси маркази.

Тел.: (0-365) 527-62-65, 527-62-72.

Факс: (0-365) 225-47-95, 224-40-51.

[http:// www.naqshband.uz](http://www.naqshband.uz);

e-mail: info@naqshband.uz

“Нақшбандия” журналига 2015 йил учун обуна
давом этмоқда. Унга “Матбуот тарқатувчи” акция-
дорлик жамиятининг жойлардаги бўлимлари орқали
обуна бўлиш мумкин.

Нашр индекси: юридик шахслар учун – 1200;
жисмоний шахслар учун – 1201.

Бичими – 60x84 1/8. Шартли босма табоғи – 4,5.

Адади – 3000 нусха. Буюртма – №3944.

Баҳоси – шартнома асосида.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

МУНДАРИЖА

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Қабристон ободлиги ва зиёрат одоби2

МАЪРИФАТ МАНЗИЛЛАРИ

Уйғун ҒАФУРОВ

Ўзбекистонда диний таълимнинг тарихий илдиэлари7

ИЛМ САОДАТИ

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

Калом илмининг илк тарихидан14

НАҚШБАНДИЙ СИЙМОЛАР

Неъмат ЖАББОРОВ

Саййид Махдуми Аъзам Косоний – Дахбедий20

ТАСАВВУФ ЭМАС ЗУҲДУ ТАҚВОЮ ТОАТ...

Айдарбек ТУЛЕПОВ

“Ичда доим ошно бўл, ташда тут бегонадек...”28

ИРФОНИЙ БАЙТЛАР ТАЛҚИНИ

Толибжон РЎЗИБОВЕВ

Ислох фалсафасининг бадий нафосати30

АБАДИЯТ

Мухаммадиёр Мухлис НАМАНҒОНИЙ

Бизлар – нақшбандийлар34

ҚАДРИЯТ

Исмоил БОТИРОВ

Шайх Хованд Тахурнинг кулохи36

АРУЗ НАФОСАТИ

Убайдий. Ғазаллар39

КАЛОМ ИЛМИНИНГ ИЛК ТАРИХИДАН

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
фиология фанлари доктори, профессор, ЎзМУ ректори

Ректор Национального университета Узбекистана, лауреат государственной премии, доктор филологических наук, профессор Шухрат Сираджиддинов в своей статье "Из начальной истории калама", опубликованной под рубрикой "Блаженство науки", освещают начальные процессы формирования и развития одной из дисциплин исламской науки – калама.

Rector of the National University of Uzbekistan, winner of the State prize, Doctor of philology, Professor Shuhrat Sirojiddinov in his article "From the early history of the science of 'kalom'" published under the feature "The happiness of science", covers the initial processes in shaping up and development of one of the disciplines of the Islamic science – 'kalom'.

Исломнинг янги худудларга ёйилиши билан у ёки бу тарзда янги диний эътиқодлар, янги маданиятлар, одатларга дуч келинди. Бу диннинг ёйилиши уни бошқа динлар билан тўқнашишга олиб келди. Бу ҳол ўзи билан бирга янги масалалар, талабларни юзага чиқарди. Мусулмонлар янги сиёсий тизимга асосланган ўз ҳокимиятларини ёяр экан, турли одатлар ва анъаналарга эга халқлар билан мураккаб муносабатларга киришди. Уларнинг қаршисида исломга янги халқларнинг кириши натижасида юзага келган муаммолар кўндаланг бўла бошлади. Маданияти юксакроқ бўлган халқларнинг мантикий саволларига қоникарли жавоб топиш, ўз динларининг бошқа динлардан афзаллигини кўрсатишда, муқаддас китоблар билан кифояланибгина қолмай, шу билан бирга, мантикий жиҳатдан исбот қилиш ҳаёт-мамот масаласига айланди. Бу, ўз навбатида, янги ғоя ва йўлларнинг пайдо бўлишига олиб келиши равшан эди.

Иккинчи томондан эса халифалик ичидаги сиёсий беқарорликни бартараф этиш, мусулмонларнинг турли фирқаларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик зарурати уламоларни янги излашларга мажбур қилди.

Ушбу омиллар яҳудийлар, христианлар ва монийлар ўртасида қадимдан давом этиб келаётган мунозараларнинг энг оммавий тури бўлган «хужум-ҳимоя» кўринишидаги баҳс усулининг ислом уламолари доираларида расм бўлишига олиб келди. Исломда «Калом» номи билан машҳур бўлган бундай баҳсларни олиб боровчиларга нисбатан «мутақаллимин», яъни «сўзлашувчилар» атамаси қўллана бошлади. Бу баҳслар дастлаб турли гуруҳларнинг жиззаки ва чапани олишувлари шаклида намоён бўлган.

Калом фалсафадан факат предмети билан ажралиб туради. Файласуф фалсафий асосларга суянса, мутақаллим диний хужжатларга асосланади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ирода эркинлиги ва қадар масаласида илк теологик баҳслар кўтарилган. Ушбу масала бўйича баҳс юритган биринчи теологлар Маъбад ал-Жуханий (вафоти – 699 йил), Жайлон ад-Дамашкий (вафоти – тахминан 743 йил), Восил ибн Ато (вафоти – 748 йил), Юнус ал-Асворий ва Амр ибн Убайд (вафоти – 762 йил) бўлган.

Бу масалаларнинг ечими кўпинча фалсафий бўлса-да, аммо шундай деб ҳисобланмас эди. Балки, бунга сабаб кўплар, *гайридинларнинг теологик усуллари ислом таълимотидаги чалқаш муаммоларни ҳал қилишда тўғри келмайди*, деб уйлаганликларида бўлиши мумкин¹.

Бу даврларда Дамашқда олимлар орасида христианлар кўпчиликини ташкил қилар эди. Бу омил христиан теологларининг мусулмонлар билан ўзаро алоқада бўлганлигини тасдиқлайди. Мусулмонлар билан ирода эркинлиги бўйича олиб борилган шундай баҳсларда христиан олимлари Авлиё Жон Дамашкийнинг (вафоти тахминан 748 йил) шогирди, Харрон бош руҳонийси ва Шарқий Черковнинг охирги буюк теологи Теодор Абу Курронинг (вафоти – 826 йил) ҳам иштирок этгани маълум². Шунингдек, манбаларда Маъбад ал-Жуханийнинг Сусан исми ироклик христиан билан ирода эркинлиги хусусида ўтказган баҳси ҳақида ҳам маълумот берилган.

Ирода эркинлиги тарафдорларининг теологик қарашлари, агар улар сиёсатга дахл қилмаганида, балки, шунчалик эътиборни жалб қилмаган

¹Oliver Leaman. An introduction to medieval Islamic philosophy. Cambridge University Press, 1984. P. 8.

²Fakhry Majid. A history of Islamic philosophy. Columbia University Press, 1970. P. 58.

булармиди. Халифаларнинг адолатсизлиги гарчи сиёсат учун қилинган бўлса-да, уни окламаслиги ҳақидаги бақиреклар ҳукмдорларнинг ғашига теккани – аниқ. Маъбад ва Жайлоннинг умавий халифа Абдулмалик (685 – 705 йиллар) томонидан қатл этилиши, халифа Ҳишом (724 – 743 йиллар) ҳам уларнинг тарафдорларини ҳокимиятга таҳдид қилувчи кучлар сифатида таъкиб этгани шундан далолат беради.

Шариат аҳли эркин ирода тарафдорларини юнон ёки христиан ғояларини ўзлаштиришда айблади. Шахристоний ибораси билан айтганда, «усул», яъни этикод асослари борасида борган бахслар VII асрнинг охирларида «юнон файласуфлари таълимоти руҳидаги диалектик унсурлар билан бўлганди», юнонлар таъсирида мутакаллимлар бидъатчилар деб аталди³.

Гарчанд калом илмининг аломатлари Мухаммад (с. а. в.) вафотидан кейин дарҳол кузга кўринган бўлса-да, унинг фан сифатида шаклланиши – маълум маънода, ақлий (рационал) таълимотни ишлаб чиққан муътазилийлар билан боғлиқ. Шариатни ҳимоя қилувчи мутакаллимларнинг асосий зарбалари айнан шуларга қаратилган эди. Чунки айнан муътазилийлар биринчи бўлиб дин масалалари, янги пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилишда мантиққа суяниб иш кўрди. «Аллоҳ адолати қандай амалга ошади?» ва «Ёвузлик қаердан пайдо бўлган?» – қабилдаги саволлар олдин ҳеч кимни қизиқтирмаган бўлса, бу масала муътазилийларнинг саъй-ҳаракати билан калом бахсларининг бош масаласига айланди.

Муътазилийлар Аллоҳ адолати муқаррарлиги, шафоат йўқлиги ва дўзахда мангу азоб борлигини тарғиб этди. Аллоҳнинг тақводорларни муносиб тақдирлаши, шу билан бирга, ҳидоятдан адашганларни жазо кутажяги, уларга на пайғамбар, на авлиёлар шафоати, на Аллоҳ раҳм қилиши ҳақидаги ғояларни илгари сурди. Уларни аббосий халифалар кўллаб-қувватлади. Бундан руҳланган муътазилийлар дин асослари таҳлиliga янада чуқурроқ киришиб кетди. Бу эса Қуръони каримни зоҳирий идрок этувчилар учун катта муаммоларни келтириб чиқарди⁴.

Муътазилийларнинг жиддий бахсларга сабаб бўлган яна бир таълимоти ирода ва илоҳий калом хусусида бўлди. Бу бахснинг ташаббускори муътазилийларнинг Абу Ҳузайл бошчилигидаги Басра мактаби эди. Улар илоҳий ирода ва унинг имконийлашуви, бошқача айтганда, яратилмага айланиши атрофида баҳс чиқариб, Қуръони каримнинг яратилганлиги ғоясини ўртага ташлади.

Бу ғоя, Ашъарий ўзининг «Мақолот» асарида келтиришича, христианликда Исо Худонинг каломи сифатида илоҳийлаштирилганда бунга қарши чиққан бир оқимнинг ғоялари таъсирида туғилган. Бу билан муътазилийлар ўзларича мусулмонларнинг Қуръони каримга сиғинишининг олдини олмоқчи бўлган.

Инсон ўз хатти-ҳаракатларида эркин бўлиши ғояси баъзи муътазилийларни янада чуқур изланишларга ундади. Басра мактабининг бошлиғи Абул Ҳузайл (вафоти – 841 йил) «таваллуд» концепциясини ишлаб чиқди. Унга мувофиқ, Ал-Ашъарий ёзишича, амаллар инсон томонидан «ҳаракатга келтирилади» ва улар икки қисмга бўлинади.

Биринчиси, «кайфия» амаллари дейилиб, инсон ўз амаллари қандай натижа беришини, оқибати қандайлигини билади. «Кайфия» сўзи арабчада «нарсанинг қандайлигига алоқадор» деган маънони беради. Масалан, киши ўқнинг учиши ёки икки жисм тўқнашувидан товуш ҳосил бўлишини ёки қандай товуш чиқишини билгани каби.

Иккинчиси натижаси ёки оқибати номаълум, «кайфия»нинг акси бўлган «било кайфа» амалларни билдиради. Улар инсоннинг ўзига боғлиқ бўлмаган амаллар бўлиб, инсон уни бошқара олмайди. Масалан, роҳатланиш, оч қолиш, билиш, ҳидни сезиш ва ҳоказолар. Инсон, айтиш мумкин-

³Fakhry Majid, P. 58.

⁴Қаранг: Саййид Муҳаммад Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Н. Комилов таржимаси. Т.: 2002. 8 – 49-бетлар.

ки, кайфия амалларини онгли равишда ўзи амалга оширади. Ўзига боғлиқ бўлмаган амаллари эса Аллоҳга тааллуқли бўлиб, бу Яратганнинг иродаси билан амалга ошади.

Шу даврда муътазилийларнинг Бағдод мактаби етакчиси Бишр ибн ал-Муътамир (вафоти – 825 йил) ҳам таваллуд назариясини қабул қилиб, уни ўзича талқин қилди. Унингча, бизнинг амалларимиздан нимаики ҳосил бўлса, улар «кайфия»ми, ёки «било кайфа»ми, бундан қатъи назар, бизнинг феълимиз натижасидир⁵.

Бу икки мактаб фикрларида муайян фарқ бўлса-да, улар қуйидаги масалаларда яқдил эди:

1. Инсон ўз хоҳишини амалга оширишда ўз эркин иродасига мувофиқ ҳаракат турини танлайди (масалан, бойиш учун ҳалол йўлдан ҳам бориш мумкин, ҳаром йўлдан ҳам).

2. Инсон ўз табиатига боғлиқ бўлмаган айрим ҳаракатларини ирода-хоҳишига кўра амалга оширади (масалан, жahlни енгитиш, сабр қилиш каби).

Шу тарика «ирода»нинг сабаб сифатида ва ҳодисанинг оқибат сифатидаги мувофиқлигига эришилгандек эди. Бироқ муътазилийлар орасида бу олимларнинг ғоялари ҳам турли баҳсларга боис бўлди. Ўртадаги туганмас баҳсларга чек қўйиш ва ягона таълимот асосларини яратиш олимлар учун долзарб масалага айланди. Шу йўналишда ҳаракат қилиб кўрган олимлардан бири Ан-Наззомдир (вафоти – 835 йил). У ўз қарашларида турли фалсафий усуллардан фойдаланди. Жумладан, «табъ», яъни табиат ва «қумун», яъни ҳосила орқалигина билиш мумкин бўлган нарсаларнинг асли Аллоҳ ҳикматида тааллуқлилиги ҳақидаги тушунчаларни истеъмолга киритди. У оламдаги

барча ҳаракатларни табиат орқали бавосита Аллоҳга боғлашга ҳаракат қилди⁶.

Бу концепцияда, Аллоҳ табиат ҳодисаларига мунтазам аралашшига бўлган заруратдан озод деб тасаввур қилинди, шу билан бирга, унинг бавосита ҳукмронлиги сақланиб қолади, дейилди. Бироқ бундай қараш Илоҳий қудратнинг чексизлигига эътиқодда бўлган Ибн Карром (вафоти – 869 йил) ва унинг издошларини ҳам, худди шундай, инсоннинг ирода эркинлигига эғалиги ҳақидаги ғоя тарғиботчилари Бишр ва Абул Хузайлни ҳам қониқтирмади. Улар Ан-Наззомни кескин танқид қилишди⁷.

Ан-Наззом «табъ» тушунчасини ашё ичидаги мураккаб жараён асоси сифатида кўрсатишда Бишр ал-Муътамарнинг устози Муаммар ибн Аббосга эргашган бўлиши мумкин. Муаммар «табъ» тушунчасини мантиқ доирасида олиб қараб, жисм, яъни тананинг мавжудлиги Аллоҳга боғлиқ, ундаги акциденциянинг яшовчанлиги жисм, яъни тананинг ўз «ҳаракати»га боғлиқ, деб таъкидлаган эди.

Ушбу ҳаракатларнинг келиб чиқиш сабаби икки хил бўлиши мумкин. Ан-Наззом, ёмғир мисолида ҳаракат табиий заруратдан (табъан) келиб чиқиши мумкин, деб қарайди. Унингча, ихтиёрий тарзда (ихтиёран) бирор нарса рўй бериши ҳам мумкин. Бунга мисол қилиб Ан-Наззом инсон, жонзотларнинг пайдо бўлишини кўрсатади. Бу мулоҳазани Муаммар қуйидагича асослашга ҳаракат қилади: тана бирор-бир сифатни (масалан, рангни) қабул қилишга мойил бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин. Биринчи ҳолатида ранг унга ўз табиатига биноан тегишли бўлади. Бунда ранг

⁵Fakhry Majid. P. 63.

⁶Fakhry Majid. P. 65.

⁷Fakhry Majid. P. 65.

унинг феълидан келиб чиқади (мин феълиҳи), чунки нарсанинг нисбатан табиий бўлиши бошқа бир нарсанинг (агент) ҳаракатидан ҳосил бўлган, деб бўлмайди. Иккинчи ҳолатда эса Аллоҳ танага бирор рангни ирода этиши мумкин, аммо тана рангни унга мойил бўлмагани сабабли қабул қилмаслиги мумкин. Демак, Аллоҳ сифатларга сабаб бўлади, деб айтиб бўлмайди, аммо бавосита сабаб бўлиши мумкин, яъни тана сифатларни табиий равишда олади⁸.

Муаммарнинг таъбу тушунчасида мантикий ечимга келиши Аллоҳнинг дунёдаги ёвузликларга масъул эмаслигини кўрсатиш истагидан туғилган. Муаммарнинг бу қарашларини унинг мухोलифлари заиф деб ҳисобладилар ва «Аллоҳ ҳаёт ва оламнинг яратувчиси» эканлигини таъкидладилар.

Инсон феъли масаласида Муаммар таълимоти Ан-Назъм таълимоти руҳига яқин эди. Назъм фикрича: «Инсон субстанциядир ва танадан айридир. Инсонга куч-қудрат, ташаббус, билим, ҳаракатга таъсирчан бўлмаслик, роҳат, тараққий этиш ва бошқа неъматлар берилган. У макон ва замон, шарт-шароитлар ҳукмидан озод ва фақат тадбир билан иш қўради». Ал-Ашъарий бунга шарҳ бериб: «Инсон, Муаммар буйича, танани бошқарувчи «бўлинмас қисмча» (атом) бўлиб, у иродани амалга оширувчи механизмдир, «инсон ташқи оламда бирор нарса қилишга ожиз», – дейди⁹. Назъмнинг фикри ҳам – худди шундай. Фақат у, инсон ўз ирода-хоҳиши олами ичида (фи нафсиҳи) ҳаракат қилади, деб қўшимча қилади. Шундай қилиб, инсон билим, ирода, нафрат билан тақдирланган. Бироқ у иродасидан ташқари оламда бирор ишни бажаришга қодир эмас.

Тана ва руҳнинг алоҳидалиги ҳақидаги қарашлар катта баҳсларни келтириб чиқарди. Бағдод калом мактабининг нуфузли вакили Сумома ибн Ашрас (вафоти – 828 йил), муътазилийлар каби, Аллоҳ адолати ва инсоннинг ўз феъл-амалларига масъуллигини ёқлаб чиқди. Аммо ўз фикрларида қарама-қаршилиқка дуч келиб, бутунлай агностицизм мавқеига ўтиб олди¹⁰.

Дикқат қилинса, Бишр ва Абул Ҳузайл, инсон ўз иродасидан ташқари содир этган феъли учун ўзи жавобгар, деб ҳисоблаганлар. Ан-Назъм ва Муаммар эса, инсоннинг феъли табиатга боғлиқ бўлиб, у табиат орқали Аллоҳга боғланади, дейди. Сумома шундай савол қўяди: «Агар Бишрни ҳақ десак, унда инсон содир этган қотиллик унинг буйнига қўйилади. Иккинчи томондан, агар ўлим – Аллоҳ иродаси десак, унда инсоннинг ушбу феъли учун Аллоҳ жавобгар бўлиб чиқади. Инсон ирода доирасида ҳаракат қилса ва ундан ташқари у ҳеч

нарсасига қодир бўлмаса, унда унинг феъл-амаллари учун ким жавобгар?»

Сумоманинг фикрича, демак, оқибат учун масъул йўқ. Аллоҳ ҳам, инсон ҳам содир этилган феъл натижаси бўйича, маънавий масъулиятдан озоддир. Сумома ўз қарашларига ҳеч бир ақлий далил келтира олмаган. Унинг таълимоти ҳақида маълумотлар шунчалик камки, бу борада муайян тасаввур ҳосил қилиш – мушкул.

Муътазилийлар, инсон ўз феълининг яратувчиси, дейиш билан бирга, атомлар ва акциденциянинг имконий метафизикасини (илоҳиётини) баён қилди. Бу қараш бўйича, оламдаги барча нарсалар икки фаркли унсурдан – атомлар ва акциденциядан ташкил топади. Калом олимлари Зурар ибн Амр, Ан-Назъм, Ҳишом ибн ал-Ҳакам, Ал-Асамм кабилар бу масалаларда турлича мавқеларда бўлсалар ҳам, ашъарийлар бу қарашни тўлалигича қўллаб-қувватлашди¹¹. Ашъарийлар, барча нарсаларнинг қарама-қарши қутби бўлгани каби, тана ҳам ижобий ва салбий хусусиятлардан холи бўла олмади, деб ҳисоблади. Ушбу хулоса қўпчилик муътазилийлар томонидан маъқулланди. Шунга қарамай, Солиҳ Қуббо ва Абул Ҳусайн ас-Солиҳий каби муътазилий олимлар Аллоҳнинг қудратли эканини рўқач қилиб, Аллоҳ акциденциялардан холи атомни яратиши мумкинлигини таъкидлади. Абу Ҳошим ал-Жубоий (888 – 933 йиллар) ва Абул Қосим ал-Қаъбийлар (вафоти – 929 ёки 931 йил) эса уларга қисман қўшилиб, тана ранг ва кавн (қоинот) акциденцияларини истисно этганда, барча акциденциялардан холи бўлиши мумкин, деган фикрни билдиришди.

Мутакаллимлар(ашъарийлар)нинг атом ва акциденцияларнинг имконий метафизикасига қизиқишига сабаб, улар Аллоҳнинг мутлақ хокимиятини ва Унинг нарсалар моҳиятигагина эмас, балки, уларнинг мавжудлигига, бир турдан иккинчи турга ўзгаришига ҳам дахлдор эканлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилмоқчи бўлдилар. Уларга биноан, нарсаларга ҳаёт бағишлаб турган акциденция (аъроз) Аллоҳ томонидан олиб қўйилса, улар ҳалок бўлади.

Муътазилийларнинг бизгача етиб келган ғоялари ҳақидаги маълумотларни қуйидагича тасниф этиш мумкин:

- 1) Аллоҳнинг адолатлилиги;
- 2) тавҳид (Аллоҳнинг бирлиги);
- 3) Аллоҳ ваъдаси (Аҳд) ва қаҳрининг собитлиги;
- 4) қуфр ва иймон ўртасида аросатда қолиш;
- 5) ал-амр ва-н-наҳий (бужурилган ва ман этилган қоидалар).

Шариат ва илоҳиётни келиштириш, мантикий

⁸Fakhry Majid. P. 66.

⁹Fakhry Majid. P. 66.

¹⁰Fakhry Majid. P. 67.

¹¹Fakhry Majid. P. 69.

фикрни шаръий асосларга қўйиш – бидъат ва бузгунчи ғояларга қарши курашнинг ягона чораси эканлиги тушуниб етилгунга қадар орадан бир аср вақт ўтди. Муътазилийларга қарши қаратилган асосий зарбалар Абулҳасан Ашъарий (873 – 935 йиллар) томонидан бошлаб берилди. Бу Восил ибн Ато вафотидан кейин бир аср ўтгандан кейингина рўй берди.

Ашъарийдан хабарсиз ҳолда худди шу даврда курашга ўтган яна бир илоҳиётчи олим Абу Мансур Мотуридий бўлди. Ашъарий Бағдодда фаолият кўрсатган бўлса, Мотуридий Самарқандда яшаган. Шуниси аҳамиятлики, уларнинг асосий масалалардаги ҳулоса ва ечимларида зиддият йўқ, айниқса, Мотуридий таълимоти – Ашъарийникидан бирмунча муфассалроқ ва равшанроқ.

Абул Ҳасан ал-Ашъарий 873 йили Басрада туғилди. У муътазилийлар пешвоси Жуббойдан (вафоти – 915 йил) таълим олиб, вояга етди. 912 йили муътазилийлар билан алоқани узиб, Бағдодга кўчиб ўтди ва шу ерда 935 йили вафот этди.

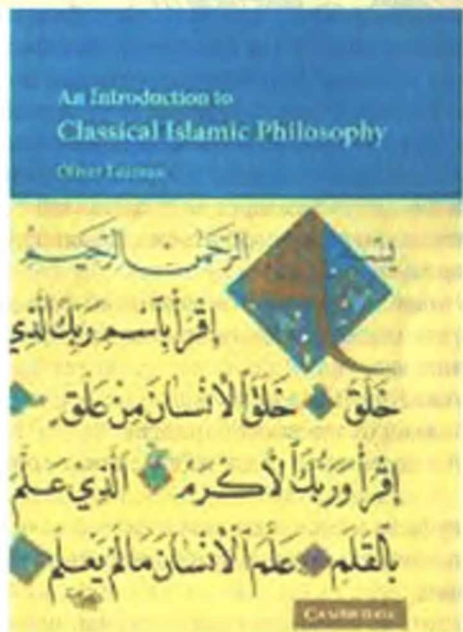
Абул Ҳасан ал-Ашъарийнинг муътазила оқими тарк этишига бир воқеа сабаб бўлган. Кўнлардан бир кун у устози Абу Али ал-Жуббойига шундай савол беради: «Уч ака-уканинг каттаси Аллоҳга тоат-ибодат қилиб дунёдан ўтган. Ўртанчаси унинг акси, яъни тоат ўрнига гуноҳ ва маъсият билан умрини ўтказган. Кенжаси эса вояга етмай, сағирлик вақтида ўлган бўлса, қиёмат куни уларга нисбатан Аллоҳ таоло қандай муносабатда бўлади?». Ал-Жуббой: «Каттаси жаннатга, ўртанчаси дўзахга тушади. Кенжаси эса иккисига ҳам тушмайди», – деб жавоб беради. Ашъарий: «Агар кенжаси, эй Раббим, нега мени

сағирлигимда ўлдирдинг, агар умр берганингда мен ҳам иймон келтириб, тоат-ибодат қилиб жаннатга кирар эдим-ку, деса, Аллоҳ нима деб жавоб беради?», – деб сўрайди. Устози: «Аллоҳ унга: Мен биламанки, сенга умр берсам, тоат ўрнига маъсият билан машғул бўлар эдинг. Мен сенинг фойдангни истаб, ёшлигингда ўлдирдим. Натижада дўзахдан омон қолдинг, – деб жавоб беради» – дебди. Шунда Ал-Ашъарий: «Ўртанчаси Аллоҳга, нега мени сағирлигимда ўлдирмадинг, токи бу гуноҳларни қилиб, дўзахга тушмаган бўлар эдим», – деса, Аллоҳ нима деб жавоб беради?» – деб сўраганда, Ал-Жуббой жавоб топа олмай, мулзам бўлиб қолган экан. Шундан сўнг Ал-Ашъарий ва унинг ҳамфикрлари муътазила мазҳабини тарк этиб, суннат ва саҳобалар жамоаси юрган йўлга ўтишади. Шу йўлда юривчиларни «аҳли сунна ва-л-жамоа» деб атаётган бўлади¹².

912 йили Ал-Ашъарий диний амрлар, Аллоҳ маърифати ва унинг яратилмалари ҳақидаги бор исломий манбаларни ўрганиб, шарият ислом асосларини ҳимоя қилиш учун етарли кучга эга, ваҳйни тушунтириш учун ақлий-мантикий тафаккурга ҳожат йўқлигини баён қилди. Муътазилийлар Қуръон матнларини чуқур таъвил қилишда мантик қатта тушунтириш қувватига эгалигини Қуръони карим асосида далиллаган эди. Улар айтар эдики, Қуръон кўр-кўрона эътиқодга қарши, муслим ва кофирларни бирдек ақл билан тафаккур қилишга чақиради (Қуръони карим, «Бақара» сураси, 170-оят; «Моид» сураси, 104-оят) ва қайта-қайта унинг сўзларига кулоқ тутишни буюради («Оли Имрон» сураси, 63-оят; «Юсуф» сураси, 2-оят).

Аллоҳ, унинг мавжудлиги, зоти ва сифатларини билиш, шунингдек, чин эътиқодга эришиш, яхши-ёмон ахлоқни фарқлаш, пайғамбарлик ва ваҳйнинг ҳақиқатлиги, моддий олам тузилиши ва унинг Яратувчиси орасидаги муносабатни аниқлаш ақл ва тафаккур билан бўлмайди. Акс ҳолда, улар диний амрлар ва нақлга таяниб, замон талабига жавоб бермай қолиши мумкин. Бундай пайтда нақл ўзининг номукаммаллиги туфайли ҳақиқий иймонга путур еткази.

Бу икки теологик мактаб – муътазила ва ашъариянинг бахслари, предмет ва усул жиҳатидан теологик бўлса ҳам, фалсафий мушоҳадалардан холи эмас эди. Айни чокда бу икки оқимнинг файласуфларга муносабати салбий эди. Улар, бир томондан, динни тушунишда мантикнинг фойдали эканлигини тан оларди, иккинчи томондан, юнон таълимоти, айниқса, Аристотель ғоялари асосида динни тушунтираётган «ал-фалсафа»ни қоралар эди¹³. Ашъарийлар шарият манфаатлари-

¹²Мансур А. Калом илми тарихидан бир лавҳа. // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004 йил, 4-сон. 253-бет.

¹³Oliver, p. 14

ни ҳимоя қилиш учун майдонга тушганликлари сабабли ўша даврларда устувор бўлган тамойил бўйича фалсафага қарши турганликлари – табиий. Бироқ муътазилийлар, ўзлари шариат томонидан бидъат гуруҳ сифатида қоралана туриб, фалсафани рад этган. Бундан, *муътазилийлар диний ҳужжатларни тан олган*, деган хулоса чиқади. Зеро «ал-фалсафа» диний ҳужжатларни тамомила инкор этарди.

Мотуридиянинг асосчиси Абу Мансур Мотуридий (870 – 944 йиллар) Самарқанднинг Мотурид қишлоғида туғилган. У дастлабки таълимни ўзининг қишлоғида олиб, кейинчалик Самарқанддаги Работи Ғозиён мадрасасида ўқиди. Ал-Мотуридий яшаган давр сомонийлар ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. У Самарқандда 944 йили вафот этди ва қабри – ўша даврда шаҳар чеккасида бўлган Чокардиза қабристонида.

Мотуридий асарларининг сони ўн бештага етади. «Китоб ут-тавҳид», «Китоб ул-мақолот», Каъбий асарларига муносабат билдирилган бир неча асарлари, «Китобу баёни ваҳм ал-муътазила» («Муътазилийлар ваҳму гумонларининг баёни ҳақида китоб»), «Китоб таъвилот ал-Қуръон» («Қуръон таъвиллари китоби») кабилар – шулар жумласидан.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Маохиз уш-шароъ фи усул ал-фиқҳ» («Фикҳ усулида шариат асослари манбаси»), «Китоб ул-жадал» («Диалектика ҳақида китоб») каби асарлари ҳам бўлган. Булардан ташқари, Мотуридийнинг «Китоб ал-усул» («Диний таълимот усули китоби») асари борлиги ҳам – маълум.

Мотуридий «Таъвилот ал-Қуръон» асарида Абу Ҳанифанинг қарашларига суянган ҳолда бузғунчи ғояларни рад этишга ҳаракат қилди.

Унинг бу асарига кўп олимлар мурожаат қилган ва ундан ижодий фойдаланган. Айримлар шарҳ ёзиб, алломанинг фикрларини янада ривожлантирди. Шулардан бири – Алоуддин ас-Самарқандийнинг шарҳи. «Шарҳу таъвилоти аҳл ас-сунна» деб номланган бу асарнинг икки нусхаси Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида сақланади.

Мотуридийга кўплаб олимлар эргашди. Улар орасида ислом оламига машҳур алломалар Абул Ҳасан ар-Рустуфағний (вафоти – 961 йил), Исроқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва Абдулкарим ал-Паздавий (вафоти – 999 йил), Абу Аҳмад ибн Абу Наср ал-Иёзий каби олимлар бор эди. Мотуридий таълимотининг кенг тарқалишида уларнинг хизматлари – катта.

Олмон олими Ульрих Рудольф Мотуридий илмий меросини Ашъарий таълимоти билан солиштирар экан, уларнинг ўртасида муайян ўхшашликлар мавжуд эканлигини эътироф этади. Шу билан бирга, энг муҳим тамойилларга тегишли бир талай фарқлар ҳам учрашини таъкидлайди. Ашъарий ўз назариясини далиллаш учун радикал таърифлар келтиришдан қайтмаган. Мотуридий эса, аксинча, радикалликдан қочган. У кўпроқ, барчани қониқтирувчи, шу билан бирга, ислом асосларига мувофиқ келувчи синтезлаш йўлини афзал кўрган.